

WAAR GEEN REDEN IS

Yiyun Li

Waar geen reden is

Vertaald door Manon Smits

Nieuw Amsterdam

Oorspronkelijke titel *Where Reasons End*. Random House,
an imprint and division of Penguin Random House LLC, New York

© 2019 Yiyun Li

© 2021 Nederlandse vertaling Manon Smits /

Uitgeverij Nieuw Amsterdam

Alle rechten voorbehouden

‘Laat moederlief ons niet vinden’ werd oorspronkelijk gepubliceerd in
A Public Space.

p. 6: ‘Argument’ uit *Poems* van Elizabeth Bishop.

Nederlandse vertaling ‘Twist’ door Arie Sonneveld.

p. 19: fragment uit ‘Days’ uit *The Complete Poems* van Philip Larkin.

Nederlandse vertaling ‘Dagen’ door Manon Smits.

p. 52: op de wijze van ‘Lelijkerd’ van Xin Qiji, Nederlandse vertaling
door Manon Smits op basis van de Engelse vertaling van Yiyun Li,
met adviezen van vertaalster Chinees Silvia Marijnissen.

p. 132: ‘This Solitude of Cataracts’ uit *The Collected Poems of
Wallace Stevens* van Wallace Stevens. Nederlandse vertaling ‘Die
eenzame cataracten’ door Arie Sonneveld.

Omslagontwerp Nico Richter
Omslagbeeld © R. Kikuo Johnson
Foto auteur © Denise Applewhite

NUR 302

ISBN 978 90 468 2843 4

www.nieuwamsterdam.nl

*Voor Dapeng en James
en ter nagedachtenis aan Vincent Kean Li (2001-2017)*

Dagen die jou niet nader kunnen brengen,
of dat niet willen,
Afstand die zich alsmaar blijft verlengen
volgens een granieten wet of losse grillen,
ze twisten twisten twisten met me
onophoudelijk
maar hunkering naar jou blijft me verzengen.

Afstand: weet je nog van al dat land
onder het vliegtuig;
die zeelijn
van wazige kusten verzonken in zand
die zich onontwarbaar uitstrekt
in de verte,
in de verte waar elk bedenksel strandt?

Dagen: denk nog eens mee
aan die warwinkel van werktuigen,
die elk hun ding doen,
en harteloos elkaars ervaring uitvegen;
hoe ze waren
als zo'n afzichtelijke kalender
'Beste wensen van Nimmer & Immer bv.'
Het intimiderende kraakeel
van deze stemmen
– elk afzonderlijk ons deel –
kan en zal worden bedwongen:
Dagen en Afstand weer wanordelijk dooreen
en verdwenen,
voorgoed, en weg van 't oude strijdtoneel.

– Elizabeth Bishop, 'Twist'

Laat moederlief ons niet vinden

Moederlief, zei Nikolai.

Ik was verbaasd. Zo noemde hij me altijd alleen maar als ik er met mijn aandacht niet bij was. Terwijl ik me nu juist uit alle macht vastklampte aan mijn aandacht, omdat dat het enige was wat ik nog voor hem kon doen. Ik heb je nooit gezegd hoe fijn ik het vond als je me zo noemde, zei ik.

Hoe noemde jij oma?

Toen ik zo oud was als jij? vroeg ik. Mamita.

Dat klinkt beminnelijk, zei hij.

Het is belangrijk om de juiste benaming te kiezen als je iemand niet erg beminnelijk vindt, zei ik. Beminnelijk, dacht ik, wat een raar woord eigenlijk. Beminnelijk. Bemoeierig. Beminnelijk. In-minnelijk. Kun je iemand ook on-minnelijk vinden?

Wel apart trouwens dat ik jou hier tegenkom, zei Nikolai.

Een van ons heeft dit mogelijk gemaakt, zei ik.

Dat ben jij dus.

Ik lachte. Zo ken ik je weer, zei ik. Toen legde ik uit welke vrijheden ik had genomen om mezelf hier te krijgen. Ik had bijvoorbeeld de factor tijd irrelevant gemaakt.

Ik kan zestien zijn zoals jij, zei ik, of tweeëntwintig, of zevenendertig, of vierenveertig.

Ik wil liever niet dat je zestien bent, zei hij.

Waarom niet?

Ik wil me niet verplicht voelen om vrienden te worden met jou.

We kunnen evengoed vrienden zijn, ook al ben ik van een andere leeftijd.

Ik hou er niet van om bevriend te zijn met oudere mensen. Trouwens, je kunt niet echt bevriend zijn met je moeder.

Kan dat niet?

Nee. De essentie van volwassen worden is dat je succesvol verstoppertje speelt met je moeder, zei Nikolai.

Kinderen winnen altijd, zei ik. Moeders kunnen slecht zoeken.

Toch heb je mij gevonden.

Niet als je moeder, zei ik. Zie je dat bordje daar niet (al wist ik dat hij het niet gezien kon hebben – ik had het opgehangen terwijl ik met hem praatte): LAAT MOEDERLIEF ONS NIET VINDEN.

Als wat dan wel?

O, een weggelopen konijntje, net als jij. Hoe zijn we hier anders beland?

Hier, terwijl ik mijn buurvrouw uitzwaaide, met een bak versgebakken chocoladekoekjes in mijn handen, was een plek genaamd nergens. De regel is: ergens morgen en ergens gisteren – maar nooit ergens vandaag.

Ik was niet de Witte Koningin, die de regels bepaalt, maar ook niet Alice, die weigert zich aan de regels te houden. Ik was een niet nader bepaalde ouder die gebukt ging onder het verlies van een niet nader bepaald kind, dat ze was kwijtgeraakt door een onbegrijpelijke tragedie. Dat waren al meteen drie clichés. Ik zou tegen elk ervan mijn persoonlijke kruistocht kunnen voeren. Gebukt gaan onder, *to grievē*, afkomstig van het Latijnse *gravare*, belasten, en *gravis*, zwaar. Wat voor moeder zou het als een last beschouwen om te leven

in de leegte die een kind had achtergelaten? Onverklaarbaar, *inexplicable*, van *explicate*, afkomstig van het Latijnse *ex* (uit) + *plicare* (vouwen), ontvouwen. Maar Nikolai's daad als onverklaarbaar bestempelen was net zoiets als zeggen dat een trekvogel die op een nieuw continent aankomt verdwaald is. Wie zegt dat die zwerver geen reden heeft om de route van zijn vlucht te wijzigen? Er was niets onverklaarbaars aan voor mij, maar ik wilde het gewoon niet uitleggen: een moeder heeft als taak te omhullen, niet te onthullen.

Tragedie: dat is pas echt een onverklaarbaar woord. Wat was immers een bokkenlied, wat de oorspronkelijke betekenis van tragedie scheen te zijn?

Zou jij het zelf een tragedie noemen? vroeg ik Nikolai. In de tijd dat ik na het gesprekje met mijn buurvrouw terugkeerde naar deze pagina had ik me gerealiseerd dat de wereld misschien zou denken dat ik verward begon te raken.

Dat was niet zo. Wat ik deed was wat ik altijd had gedaan: verhalen schrijven. In dit verhaal komen het kind Nikolai (wat niet zijn echte naam was, maar een naam die hij zichzelf had gegeven, naast veel andere namen die hij gebruikte) en zijn moederlief bijeen in een wereld die niet nader wordt aangeduid in tijd en ruimte. Het was niet een wereld van goden of geesten. En het was ook niet een wereld die ik had gefantaseerd; zelfs mijn dromen waren aards en vastgeklonken aan de werkelijkheid. Het was een wereld bestaande uit woorden, niets anders dan woorden. Geen beelden, geen geluiden.

Zou jij het een tragedie noemen? zei hij.

Ik zou alleen zeggen dat het verdrietig is. Het is zo verdrietig dat ik geen andere bijvoeglijke naamwoorden overheb.

Bijvoeglijke naamwoorden zijn mijn guilty pleasure, zei hij.

Dat weet ik. Misschien moet je mij er een paar geven, zei ik. Met welk specifiek woord zou hij op de proppen komen om mijn nergensheid te beschrijven, vroeg ik me af. Toen besefte ik dat hij me geen woord zou geven. Hoeveel vrijheid ik ook had genomen in deze wereld, ik kon niets veranderen aan het feit dat ik deze ontmoeting had gearrangeerd. Het was niet zijn keuze, dus werd hij beperkt door mijn vaardigheid. Ik had geen woorden behalve verdriet.

Wil je dat ik ook verdriet heb om mezelf? zei Nikolai.

Ik dacht na over die vraag. Ik wist het antwoord niet.

Ik ben niet zo verdrietig als jij denkt, zei hij. Nu niet meer.

Dat hoefde hij me niet te vertellen, maar zou het niet fijn zijn, mijn kind, als je toch nog net zoveel verdriet kon hebben als ik, omdat je dan ook andere dingen net zo zou kunnen voelen als ik? Maar die woorden zei ik niet tegen hem. In plaats daarvan vertelde ik hem een verhaal over de moeder van een vroegere klasgenoot van me, op de middelbare school.

De vrouw was opgegroeid op een Indonesisch eiland. Op een dag was ze in een palmboom geklommen om een kokosnoot te plukken voor haar zusje, en toen was ze eruit gevallen. Ze was niet dood, maar raakte grotendeels doof door het ongeluk. Later werd ze pianiste en gaf ze les aan een conservatorium. Je moest in haar oor schreeuwen, anders hoorde ze je niet. Ik had haar nooit zien pianospelen of lesgeven. Het was me een raadsel hoe ze dat zou kunnen doen.

Beethoven was ook doof, zei Nikolai.

Pas later in zijn leven. Zij was doof sinds haar zevende.

Was haar leven tragischer dan dat van Beethoven?

Nee, natuurlijk niet, zei ik. De reden dat ik je dit verhaal vertelde, was dat me ineens te binnen schoot dat ze mij heel graag mocht.

Onder het praten kwamen er meer details over de vrouw en haar dochter bij me op, de eerste keer in dertig jaar dat ik aan hen dacht. Mijn vriendin was een wild, onhandelbaar meisje van zestien, dat zelf haar haar had geknipt, helemaal scheef aan de voor- en achterkant. Ze zakte voor haar toelatingsexamen van de universiteit en daarna verloren we elkaar uit het oog. Ik had gehoord dat ze freelancefotograaf was geworden.

De moeder van die vriendin vond het altijd fijn als ik naast haar zat, ze gaf me gekonfijte citrusvruchten en thee als we met een groepje bij hen thuis kwamen. We zeiden zelden iets tegen elkaar, maar we lachten elkaar wel veel toe. Ze was een vreemde vrouw, een halve kop groter dan haar dochter, die een van de langste kinderen van de klas was, en ze was hulpeloos stil in het bijzijn van haar dochter, die vaak grapte dat ik het perfecte gezelschap was voor haar moeder.

Niet alleen de moeder van die vriendin, zei ik. In die tijd viel ik in de smaak bij alle ouders van mijn vrienden.

Ik val niet in de smaak bij alle ouders van mijn vrienden, zei Nikolai met lichte trots.

Dat weet ik. Daar bewonder ik je om, zei ik. Maar evengoed treuren ze om je.

Het maakt me nu niet meer uit, zei hij.

Als ik het was geweest op mijn zestiende, dan zouden veel ouders van mijn vrienden het een onverklaarbare tragedie hebben gevonden. Maar dat besef zou de wereld voor mij niet minder naargeestig hebben gemaakt. Ik had al tientallen jaren niet meer aan die moeder van mijn vriendin gedacht. Behalve een paar feiten over haar leven en haar glimlachende ik haar totaal niet, en zij mij ook niet.

Ik denk dat je gelijk hebt, zei ik. Maar toch zou ik willen dat je wist hoezeer je wordt gemist door heel veel mensen.

Mama, zei Nikolai, en door de manier waarop hij het zei moest ik bijna huilen. Mama, je weet dat dat een cliché is.

Stel dat het leven kon worden gered via clichés? Stel dat het leven moet worden geleefd via clichés? Ergens morgen en ergens gisteren – nooit ergens vandaag behalve clichéland.

Je hebt beloofd dat je het zou begrijpen, zei Nikolai.

Begrip had ik hem beloofd. En ook andere dingen: een huis in het bos, een zonnige keuken, veel nieuwe recepten, de rechten op mijn boeken – als jij dood bent, wil ik de rechten op de boeken die je hebt geschreven, maar alleen de goede, had hij tegen me gezegd toen hij negen was. Maar al die beloften waren even inadequaaf als liefde, want belofte en liefde waren twee pijlers van clichéland.

Daardoor voel ik me niet minder verdrietig, zei ik.

Jij zou als je mij was ook niet willen dat mensen de hele tijd verdrietig waren.

Ik was ooit bijna jou, en daarom heb ik mezelf toegestaan om deze wereld te verzinnen om met je te praten. Met verdriet valt wel te leven, maar verdriet is een machteloze afweer tegen de blindheid van tragedie. Een moeder en een kind kunnen nooit leeftijdgenoten zijn, en daarom kon mijn zestienjarige ik geen vriendschap sluiten met het jouwe. Doordat we beiden weigerden om te worden gered, konden we elkaar niet redden toen we jong waren. Toen ik ouder was – en jij nog jong – was ik de Witte Koningin die het bordje ophing. LAAT MOEDERLIEF ONS NIET VINDEN. Jij was degene die beter was in verstoppen.

Belaagd door dagen

Nu hebben we onze eigen regels, zei ik. Dat is een stap in de goede richting, toch?

Ik zei niet dat ik dankzij die stap weer kon ademen. Als het leven niet wordt geleefd, wordt het voortgestuwd door automatische handelingen, en een onvermijdelijke daarvan is ademen. Op een feest vroeg iemand eens welke eigenschappen van anderen ons het meest ergerden. Ik noemde onnauwkeurigheid.

Alsof we niet altijd volgens onze eigen regels hebben geleefd, zei Nikolai. Ik stelde me voor dat hij dezelfde toon bezigde als die waarop hij ooit – nadat ik me had afgevraagd wat andere moeders zouden vinden van zijn outfit, die ik ongepast vond voor een concert waar hij naartoe ging – had gezegd: Jij trekt je zelfs niets aan van wat anderen van jou vinden.

Hebben wij altijd volgens onze eigen regels geleefd? Maar ik was niet zozeer verward door de vraag als wel door de tijdvorm die we bezigden. Er waren twijfels geopperd, en adviezen gegeven, over de tijdvorm waarin ik over Nikolai sprak. Maar wat maakt *was* anders dan *is*, en *is geweest* anders dan *zal zijn*? Tijdloos is deze wereld die we bouwen, tijdvormloos de taal ervan.

Regels worden gesteld om te worden overtreden, zei hij.

Deadlines worden gesteld om te worden gemist, zei ik.

Deadline als woord vond ik altijd fascinerend, een woord waarin zo'n absoluut verband wordt gelegd tussen tijd en ruimte en dood.

Beloften worden gedaan om niet te worden nagekomen, zei hij.

Liefde wordt verklaard om niet eeuwigdurend te zijn, zei ik. Een betwistbare stelling, maar hij besloot er niet tegen in te gaan. Dat we van elkaar hielden, hadden we gezegd toen hij afscheid nam, terwijl hij al wist dat het voorgoed was en ik dat alleen maar aanvoelde. Maar tussen aanvoelen en weten lagen acht uur en vier staten. Pas vandaag realiseerde ik me dat mensen het verlies in hun condoleancebrieven vaak onpeilbaar noemden. De afstand op het moment van verlies kon worden berekend: 189.200 vademmen. (Wat maakt het uit dat de vadem niet langer wordt gebruikt om van hier tot daar te meten? Iets wat in onbruik raakt veroudert, en de dood is daarvan ontheven.)

Het is echter niet duidelijk hoe je de tijd moet peilen: van een bepaald moment tot... Kan voorgoed het andere eindpunt zijn?

Maar wat kan jou dat schelen als je beweert dat de tijd niet meer van toepassing is op ons? vroeg Nikolai. Alwetendheid was een vanzelfsprekendheid in deze wereld waarin we elkaar nu troffen, al liet ik alleen hem er aanspraak op maken. Je breekt je eigen wetten, zei hij.

Omdat de tijd me nog steeds insluit en verwacht, zei ik.

Arme jij, zei hij. Belaagd door de tijd.

Belaagd, zei ik. Dat woord heb ik nog nooit gebruikt in mijn werk.

Sorry dat ik het zeg, maar jij hebt ook niet zo'n heel uitgebreide woordenschat.

Gelukkig wordt mijn geest niet begrensd door mijn woor-

denschat, zei ik. (In mijn hoofd bezigde ik dezelfde toon als die keer dat Nikolai mij had voorgesteld aan zijn kleuterklas: Mijn mama is een immigrant, daarom praat ze Engels met een accent. Bedankt, schat, had ik gezegd, maar ik verdien toevallig wel de kost met schrijven in het Engels.)

Hij zweeg. Ik begreep het. Wie wil een moeder horen opscheppen over zichzelf?

Ik zweeg ook. Ik zat in een metrowagon. Nog maar een paar weken geleden had Nikolai me gevraagd of het altijd zo'n kabaal was onder de grond. We waren toen op weg naar een afspraak met mijn vriendin, dezelfde naar wie ik nu ook op weg was. Ik zou niet in New York kunnen wonen, had hij die keer gezegd. Ik kan het me niet permitteren mijn gehoor te verliezen.

Ik realiseerde me, terwijl ik nu terugdacht aan zijn woorden, dat ik nooit aandacht had besteed aan dat lawaai. Ik wist altijd al dat ik ongevoelig was voor kleuren, maar gold dat ook voor geluiden?

Hoe heb ik zo blind en doof kunnen leven? vroeg ik. Misschien had hij kennis verworven om dat aan me te kunnen uitleggen.

Hij antwoordde niet. Hij was een gesprek aan het afluisteren tussen een man en een vrouw die naast me stonden. Ik viel pas laat in hun verhaal. Ze hadden het over een jongen die de week ervoor zelfmoord had gepleegd, de zoon van een gemeenschappelijke kennis.

Zeventien, zei de man. Dat is toch niet te geloven?

O, mijn god, zei de vrouw. Ik heb het in de krant gelezen. Ik dacht bij mezelf: dat is iemands kleinzoon.

Stel je voor dat je wakker wordt gebeld met dat nieuws, zei de man. Hoe kan iemand dan ooit beseffen dat het echt is?

Ik wachtte tot Nikolai iets zou zeggen. Hij zou die andere jongen niet verdedigen, dat wist ik. Ze hadden ieder hun eigen redenen om een besluit te nemen dat alleen hetzelfde leek voor mensen die een verklaring wilden. Maar ik vroeg me af of hij een gevatte opmerking zou maken, zoals dat het medeleven en de ongevoeligheid van mensen waren als twee handen die in elkaar wrijven om andermans rampspoed. Of zou hij de draak met hen steken ten behoeve van mij? Jij wist natuurlijk meteen dat het echt was, toch? zou hij zeggen. Hoe kan iemand nou ooit een vraag beginnen met die onzinnige constructie ‘Hoe kan iemand’?

Maar hij zei niets.

Is het niet vreemd dat haar eerste gedachte was dat het iemands kleinzoon was? zei ik nadat de man en de vrouw waren uitgestapt.

Ze had net haar eerste kleinkind gezien, zei Nikolai.

Dat gedeelte had ik gemist. We reden de tunnel in. Ik vroeg me af of hij nog steeds last had van het lawaai.

Ik hoor je prima, zei hij.

O, zei ik. Er is iets waar ik mee zit. Ik kan al die gedichten die jij hebt geschreven niet vinden.

Of die ik nog zal schrijven.

Touché, zei ik. Toen legde ik uit dat iemand had gevraagd of ik genoeg poëzie van hem had om er een chapbook van te maken.

Chapbook, chap, sjappie, shabby, zei hij. Ik vind het allemaal even armetierig klinken. Alsof je een – hoe noemden ze dat vroeger – een miniatuur van mijn brein wilt maken.

Ik vond het geweldig dat zijn ambitie en hoogmoed even jong zouden blijven als hij was. Ze zouden met de hand gemaakt worden, net zoals jij met boekbinden deed, zei ik.

Die notitieboekjes hebben lege bladzijden.

Niet alle boeken hoeven leeg te zijn, zei ik. Iedereen vindt dat je een prachtige dichter bent.

Ha, alleen door het lezen van die krabbels die ik je als kind heb gestuurd? Dan heb je geen verstand van poëzie.

Bedoel je met *je* mij, je moeder, of men, de hele wereld?

Jij als mijn mama, zei hij. Nikolai was misschien wel de enige zestienjarige die zijn moeder nog steeds mama noemde. Sorry hoor, maar jouw smaak is onbetrouwbaar, zei hij.

Ik lachte. Hij had hetzelfde gezegd toen we in Edinburgh in een winkel waren geweest waar we wollen en kasjmieren sjaals voor hem uitzochten.

Die sjaals zijn nu van mij, zei ik.

Een soort op-dankertjes?

Vind je het niet erg als ik ze draag?

Ik heb ze niet gedragen, dus ze zijn nog niet van mij, zei hij. Maar ik vind het wel erg als jij of wie dan ook mijn gedichten leest.

Ik vertelde hem over een expositie van Philip Larkin die ik in Engeland had gezien. Er lagen de omslagen van Larkins dagboeken, waaruit daags na zijn dood de inhoud was verwijderd en in de open haard was verbrand.

Dat juich ik net zozeer toe als jij, zei Nikolai.

Het gaat erom dat je iemand die je vertrouwt bereid vindt om je te overleven, zei ik.

Maar ik kan mijn gedichten aan niemand toevertrouwen, zei hij.

Ik dacht aan de mensen in de wereld die hem allemaal zouden overleven. Zou ik een van hen vertrouwen? Zou ik mezelf vertrouwen?

Het is niet jouw schuld, jij hebt niets fout gedaan, zei hij.

Nee, ik heb op zich niets misdaan, zei ik. Maar het woord

fout komt oorspronkelijk van het Latijnse *fallere*: teleurstellen, bedriegen.

Nikolai wachtte tot ik verder zou praten. Het kwam niet vaak voor dat hij zo veel geduld had om te horen wat ik bedoelde.

Wie zegt dat liefhebben niet ook teleurstellen en bedriegen betekent? vroeg ik.

Mensen die teleurstellen of bedriegen doen dat niet altijd uit liefde, zei hij.

Daar schiet een ouder niets mee op, mijn kind. Als de taakomschrijving van het ouderschap teleurstellen en bedriegen zou bevatten als eisen, bedacht ik, hoeveel mensen zouden er dan überhaupt met hoopvolle onschuld aan beginnen?

Of met hopeloos schuldgevoel? zei hij. Maar jij hebt besloten dat we ons in deze wereld niet houden aan de regels die een kind en een ouder binden.

De grens tussen zelfmisleiding en wilskracht is vaak nogal vaag, zei ik.

Ik heb allebei van jou geërfd, toch? zei hij. Maar het is niet jouw schuld, hoor.

Zijn wilskracht was een van de eigenschappen die me zouden bijblijven. Toen hij in de vijfde klas lagere school zat, had hij slaapproblemen. Later vertelde hij me, tijdens een ruzie, dat hij niet veel had gehad aan al onze suggesties. Ik ging om negen uur naar bed en dwong mijn lichaam om stil te blijven liggen en mijn brein om te stoppen met denken, zei hij destijds. Zo heb ik mijn slapeloosheid opgelost, en dat zal voor altijd de manier zijn waarop ik mijn problemen oplos. Ik kan op niemand vertrouwen, behalve op mijn eigen wilskracht.

De grens tussen wilskracht en arrogantie is ook vaag, zei ik.

Daar kan helaas niets aan veranderd worden, zei hij. Geef de wil wat macht en hij wordt blind. Net als mensen aan de macht zo vol van zichzelf worden dat ze hun eigen tenen niet meer kunnen zien.

Maar wanneer kan wilskracht dan wel zien?

Wilskracht heeft geen ogen om mee te zien, zei hij. Maar slappe hap heeft wel ogen. Veel te veel. Net als Argos.

Nikolai noemde mij altijd slappe hap, want dat vond hij leuk klinken.

Dan kunnen we ons dus niet laten leiden door wilskracht, zei ik.

Jij niet, nee, zei hij.

Maar hoe moet je anders leven dan op wilskracht als een kind zich dag na dag na dag na dag verschuilt? Ik las hem een strofe voor uit een gedicht van Larkin:

Waarvoor dienen dagen?

Dagen zijn waar wij leven.

Ze komen, ze wekken ons.

Telkens weer opnieuw.

We horen er gelukkig in te zijn:

Waar kunnen wij anders in leven dan in dagen?

Dagen zijn niet de enige plek waar we leven, zei Nikolai.

Tijd is niet de enige plek waar we leven, zei ik. Dagen wel. Ik hoef nu geen dagen te hebben om te leven.

Maar ik moet wel in dagen leven, zei ik.

Het spijt me, zei hij.

Dagen: het gemakkelijkste bezit, dat enkel automatische deelname vereist. De dagen die hij had geweigerd zouden komen, een voor een. Niet als mijn bondgenoten, noch als mijn vijanden, zouden ze me bij elke dageraad opwachten

met hun eindeloze geduld en onverschilligheid, om te kijken of ze me konden veranderen in een vriend of een vijand voor mezelf.

Je hoeft nooit sorry te zeggen voor wat je hebt losgelaten, zei ik.